

Esplanad

En Essä om Frihet och Skönhet

A.Hammarlund

December 11-12, 2017

Detta är en essäbok. Essä betyder ju försök, som i skolans fysikaliska försök, inte tester eller prov. Om en essä är inte direkt dömd att misslyckas så löper den däremot alltid en stor risk att så göra, åtminstone om den är ärligt menad. Ett försök är ett försök och har inget således inga större förhoppningar om att ros i land. Men är då essäerna för det mesta misslyckade och ointressanta? Kanske, men inte nödvändigtvis. De essäer man stöter på och som trots allt publiceras och förväntas att möta, om inte en stor publik, så i alla fall en publik av utomstående och kritiska läsare, utgör dock, förmodar man, en minoritet, en utvald minoritet. En essä är att med tankens makt tilltvinga sig kontroll över ett vetande i vardande. Det är i detta essäns natur och charm består. Just i att med rent cerebala medel komma till insikt, som i ett matematiskt resonemang. Däri ligger essäns renhet i sin fräcka frimodighet. Man skriver en essä för att klargöra sina tankar, d.v.s. bereda ordning och reda i dem, och i denna process göra upptäckter. Den amerikanske diplomaten George Kennan skrev att hans skrivande har som uppgift att få honom att upptäcka vad han tänker. Detta är vitsen med essän, nämligen att avslöja djupet i sina egna tankar för sig själv, kanske inte så mycket för andra. (Återigen kan man tänka på matematiken där ett resonemang måste aktivt återskapas det räcker inte med att passivt notera.) Man kan, med denna fräcka och ansvarslösa frimodighet faktiskt angripa varje tema. Man behöver inte vara expert, man bör inte vara expert. Fräck och frimodig men ändå ödmjuk inför uppgiften. Fräck, ty det talas ofta om att man måste vara insatt för att ha rätt att yttra sig. Den som inte är insatt har ingenting att bidra. Amatörer och allehanda kvackare gör sig inte besvär. Men vitsen med en essä är att bli insatt, om inte fullfjädrad, så dock att få en ingång. Man har således rätt att skriva essäer om allt vad man vill som engagerar och inspirerar en. Kunskapen kommer med aptiten. Nog om detta?

Så är detta en essäbok egentligen? Tar författaren tag i olika teman för att tränga sig in och klargöra? Att reda ut sina förvirrande tankar, att bringa klarhet i vad han tänker. Det är en bok om Frihet och Skönhet, men reder han ut begreppen? Men en essä behöver inte nödvändigtvis ha ett mål, ej heller ställa upp krav som den kan försöka leva upp till. En essä kan vara en essä i den vidaste bemärkelsen. En essä kan även liknas vid en promenad i en park där den ena statyn efter den andra ger upphov till reflektioner, digressioner och i undantagsfall rena epifanier. Boken påminner mig en hel del om de böcker den tyske författaren W.G. Sebald brukade skriva. Samma flanerande ton, samma typ av ironi, återhållsamhet, ja kanske avståndstagande. Flanören betraktar istället för att tränga in. Han må försöka förstå, men mest av allt försöker han leva. En essä blir då det yttersta tecknet på friheten att få leva, att få betrakta och få, just det, försöka. Och vad utnyttjar man en sådan frihet som tillvaron kan innebära, om just inte att betrakta. Och det oegennyttiga betraktandet är alltid vänt mot det sköna, det som bara finns utan att

behöva rättfärdiga sin egen existens. Man kan även vända blicken mot det fula, det otäcka, det fränstötande. Då är blicken annorlunda, i viss mening skarpare och mer inträngande, ty dess uppgift är inte att passivt njuta, utan att aktivt penetrera för att tillfredsställa sin nyfikenhet. Nyfikenheten som utgör den mest passionerade av alla passioner, och kanske den som utgör den starkaste, om än ej den tillrådigaste, incitamentet för att vilja leva. Nyfikenheten på vad framtiden har att bjuda, vad hända de månede vara. Skönheten är en annan sak, den är mer tidlös, ett varade inte ett blivande.

Esplanad hänvisar till en Esplanad i en svensk småstad, i detta fall, om jag förstår rätt, en stockholmsförort. Kanske Sundbyberg? Även i min uppväxtstad Motala fanns det en Esplanad (eller två?) vill jag minnas¹. Esplanaden står för moderniteten som förknippas med efterkrigstiden. Författaren finner den själlös och ser den som andefattig och inte helt verklig. Verkligheten står i stället att finna på landet, dit föräldrarna drar barnen under magiska sommarlov. Inte alltid samma ställe, tycker jag mig förstå, och framförallt till ställen utan direkt anknytning till familjen, utan istället sådana som letats upp i tidningarnas insändarannonser, något som i Internets tidevarv helt försvunnet. Jag kan givetvis sympatisera med denna upplevelse av modernitetens sterilitet kontra den traditionella bondesamhällets mylla. I mitt fall utgjorde landsbygdsutflykterna resor upp till trakten kring Nordmaling i södra Västerbotten där mina morföräldrar hade en gård. Till skillnad från författaren hade jag en direkt anknytning och vi for således alltid till samma ställe, men å andra sidan var våra vistelser inte lika långa som författarens.

I första kapitlet ges en kort historisk överblick över den aktuella köpingens tillväxt relaterat till vad författaren ser och upplever som barn, redan då den borne flanören som betraktar det hela lite 'von oben' med en blandning av fascination och avståndstagande. I andra kapitlet introducerar han två personer, fru Sommar och Den Renhåriga, som får utgjuta sig i två parallella monologer, åtminstone till synes utan relation till varandra. Fru Sommar vallar barn och den Rehåriga är en kommunalanställd som agerar sogubbe och pliktskyldigast i klanderfri stass håller den moderna Esplanaden ren, snygg och fläckfri (så gott det går). Dessa monologer är hållna på en sådan hög litterär nivå att man först undrar om citeringstecknen är missvisande och det rör sig om författarens röst. Men att hysa sådana misstankar är att förringa en renhållningsarbetares förmåga till bildning, och att även förneka att sådana kan ha en rik och spännande bakgrund, att en individs val att tjäna sitt levebröd inte utgör en spegling av själ och förmåga. Existerar dessa två individer i sinnevärlden, eller utgör de påhittade språkrör för författaren som i Platons dialoger, som om något vi kan klassificera som försök, essäer. Att tro på protagonisternas bokstavliga existens må vara ett utslag av ovederbörlig naivitet, men att förneka dem, riskerar att vara en indikation på fördomsfull snobbism, ett utslag av en 'klassism' att jämföras med 'rasism' om vilket man inte skämtar. Hur som helst, verklig eller inte, upplevs de inte som realistiska.

Fru Sommer introducerar Philibert d'Orme, i samband med en port, en liten arkitek-

¹ Jag minns rätt, det finnes en Östra och en Västra Esplanaden, särskilda av en bred gräsplätt. Men denna dubbla esplanad var inte centralt belägen utan återfanns bland stadens utkanter, i ett äldre villakvarter i stadens östra utkant. I anslutning till den låg även stadens bibliotek i en trevlig byggnad och som jag minns med nostalgi, ty på 70-talet flyttades denna till det nybyggda Folkets Hus mera centralt och förlorade helt sin charm. Men då var jag redan utflyttad från staden.

tonisk pärla hon har funnit i en av sin faders praktverk. Detta ger upphov till en rad utvecklingar, som vi ofta förknippar med den bildade reseskildringen (och som ger mig tankar om Sebald speciellt när ett fotografi är inkluderat). Spåret leder vidare till jaktens gudinna - Diana - och hennes köttsliga manifestation i 1500-talets kungliga franska kretsar. En pikant historia antyds, mycket ung man, äldre förförisk kvinna. I en essä, likt i dagdrömmen, behöver inget bevisas eller beläggas, det rör sig inte om en historisk redogörelse, utan om en slags suggestion där man står fri att pröva den ena associationen efter den andra. Och essäns uppgift går utöver en presentation av det faktiska, allt som tilltalar fantasin är tillåtet. Den Renhåriga sopåkaren har en annan historia att berätta. Om upptäcksfärder i det inre av Turkiet initerat av en mystisk främling med vilken han kommunicerar på sin skoltyska. Detta är strax efter Kemals makttagande och expedition har som uppgift att söka upp en stor osmansk handskriftssamling djupt inne i Anatolien. Det rör bortglömd historia i ett hörn av Europa långt utanför det västliga centrat och därmed sagobetonat.

Böcker intar en central plats i essäsamlingen. Böcker som handfasta dokument av en svunnen och okänd tid liksom av okända och svunna kunskaper. Den som skapar sig ett bibliotek skapar även ett mini-universum som speglar en del av det stora som omger oss. Böcker kan tända en passion, från att vara en viktig möbel i ett hem, blir det den viktigaste för att till slut kanske vara den enda möbeln. Återigen dyker en figur upp ur det förgångna, en tobakshandlare. Jag minns med välbehag de gamla tobaksaffärerna i min barndom, denna sagolika doftblandning av tobak, trycksvärta, frukt och godis. Denna tobakshandlare för inte bara tobak och kiosklitteratur utan även till författarens stora förvåning seriös och smal litteratur. I själva verket är tobaksaffären bara en front för en stor boksamling. Handlarens namn är Erich Pribram, givetvis en judisk flykting. Men existerar han, liksom sin farbror Karl? Eller är han bara ett påhitt. Numera kan man googla, denna digital genväg, som likt ett reoplan susar förbi det trägna läsandets åsnekärria². Pribram visar sig mycket riktigt vara en tjeckisk stad. Karl Pribram (1919-2015) däremot visar sig vara en amerikansk psykolog med rötter i Österrike. Det kan inte vara den Karl Pribram som åsyftas i boken. Men är denne påhittad? Boken 'Conflicting patterns of thought' existerar dock, och dess författare är en viss Karl Pribram. Samme som tidigare? Ytterligare undersökningar avslöjar en viss Karl Pribram (1877-) en österrikisk ekonom och samhällsvetare. Detta verkar sannolikare. Kan man av detta sluta att det stämmer? Att författaren talar sanning, inte hittar på. En kort resumé av boken följer som leder till den medeltida William av Ockham med sin rakkniv. Nominalisten som förkastar existensen av abstrakta begrepp, vad som finns är enskildheter, allt annat är människoverk³. Vad finns? Längre fram kommer författaren till Borges babelska bibliotek, det bibliotek som omfattar alla böcker. I det babelska biblioteket finns allt och därmed ingenting. Kunskap är sovring. Ja det som inte finns är viktigare än det som finns. Är internet på väg mot denna totala hårdsmälta? Antalet böcker (man begränsar tecknens antal och variationer)

² Aldous Huxley hävdade att med en timme med Encyclopedia Britannica skulle man lätt kunna skriva en essä som skulle framstå som ett under av erudition. Så billig och lättfunnen kan således den senare vara. Vad skulle han inte ha kunnat åstadkomma med en timmes googling?

³ tankarna går, inte helt osökt, till Kroneckers klassiska *Die ganzen Zahlen hat der liebe Gott gemacht, alles andere ist Menschenwerk*

är ändligt, men talet är alltför stort för fysiskt realiserat⁴.

Men innan dess gör författaren en djupdykning bakom tobaksaffärens inre fasad. Där utgör böckerna innehållet, allt annat möblemang är underordnat dessa. Det finns knappast plats för en säng eller skrivbord. Men existerar, eller ens existerade denna värld någonsin, eller är det ett uttryck för författarens fantasi? Att tro att det existerar är att avslöja sin naivitet, men att tvivla på dess existens visar en brist på generositet. Det är givetvis en fråga om 'suspending judgement' och 'getting into the swing of things'. Drömmar är aldrig sanna i någon faktisk konkret mening, men det betyder inte att de är meningslösa. Essäboken är ju en lovsång till boken och biblioteket och detta är ju inte en fiktion. Och boken är så mycket mer än en bok, det är ett fysiskt föremål som tar plats i det fysiska rummet. Det är mer än en text och en information, som en människas. En människas värde och natur innefattar ju även hennes fysiska manifestation och de olägenheter en sådan medför. Människor som samlas till ett möte såg en konferens, skall inte bara utbyta tankar utan även utfordras, beredas sömn och tillfällen till tömning av tarmar och blåsor. Den virtuella människan höjer sig över detta, men är detta något att eftersträva. Bokens dör innebär det personliga bibliotekets död. Allt försvinner upp i ett moln och den handfasta fysiska relation man har till en bok upplöses och lämnar inga spår, inga avlagringar på hyllor. Hur kan man se att man läst och levat om ingenting kvarstår? Böcker, långt innan den virtuella verkligheten var uppfunnen, gav tillfällen till flykt bortom tid och rum, möjligheter till att vistas utan fysiska begränsningar, att kunna drömma sig bort. Men just av de anledningarna är det speciellt viktigt att de inte förlorar sin fysiska förankring.

Böcker är fysiska föremål underställda den fysiska verklighetens obarmhärtiga villkor. Likt människor behöver de skyddas och räddas. Författaren berättar om aktioner för de fraktas ner i underjordiska gruvor undan krig och förödelse bara för att senare återigen behöva evakueras, deras sankttuarier nu blivit dödsfällor. De måste packas och paketeras och stänkas med och stuvats in i mobila utrymmen och transporteras under utstötande av bensinångor. Och till slut hamnar de i tobaksaffären vid Esplanaden. Böcker tar plats och måste befinna sig någonstans. Men var befinner sig tobaksaffären numera? Var det bara en dröm? Och böckerna? Jag minns en gammal dröm jag hade som barn. Jag drömde att jag fått en massa böcker, och så vaknade jag upp, och vart tog böckerna vägen? Besvikelsen dröjde sig kvar länge, så länge att jag fortfarande minns den.

Essän, den retrospektiva, följer associationsmönster. Man kan börja var som helst, som t.ex. under en tidig musiklektion, och snart är man i Wien och träffar på Gustav

⁴ Låt oss antaga att varje bok består av 500 sidor, 100 tecken på varje rad, och 50 rader på varje sida (d.v.s. består av två och en halv miljon tecken), och tecknen kommer ur ett alfabet med 100 tecken, vilket gör en stor flexibilitet, med stora och små bokstäver, accenterade och för övrigt prydda bokstäver, och en massa specialtecken. Borges har andra konventioner, men principen är densamma. Antalet böcker kommer att utgöras av ett tal som tar två böcker att skriva ner. Astronomiska tal har sällan mer än hundra siffror. Om det synliga universum utgör en sfär med tio miljarder ljusårs radier skulle denna ha en volym av ungefär $4 \cdot 10^{21}$ kubikljusår. Ett ljusår är cirka 60'000 astronomiska enheter (avståndet mellan jorden och solen) en sådan enhet är $1.5 \cdot 10^8$ km således är ett ljusår ungefär 10^{13} km och ett kubikljusår 10^{39} kubikkilometer. Om det synliga universum skulle packas med atomer i storleksordningen 1 Ångström ($=10^{-8}$ cm) talar vi om $4 \cdot 10^{21} \cdot 10^{39} \cdot 10^{48} = 4 \cdot 10^{118}$ ett litet tal med bara ett drygt hundra siffror jämfört med böckernas antal i Borges bibliotek som kräver fem miljoner siffror.

Mahler som pojke och dennes vän Adler som tar en annan musikalisk väg. 'Musik als Wissenschaft'. Är detta möjligt? Musik som musik men ändå verkighetsnära och empiriskt tillgänglig? Men givetvis är inte Adler den ende med sådana utalade (och förverkligade) ambitioner. Dansken Knud Jeppesen är en annan, till vilken boken 'Kontrapunkt' som förvarades i hemmet blev en ingångspunkt. En bok som är abstrakt och svårförståelig må stöta bort de flesta, men hos en och annan väcker den nyfikenhet som stegras till fascination och en önskan att bevåldiga sig det (jag minns själv 'trollformlerna' i Hardys 'Pure Mathematics' från tonåren). Jeppesen var om inte före sin tid, dock en främmande fågel i den provinsiellaskandinaviska världen, Wien blev hans räddning och tillfälle till förståelse och erkännande. Och här får författaren i sin tur tillfälle att utveckla en essä över den teoretiska musiken på östeuropeisk klangbotten, och jag avhåller mig från ett längre referat. Att notera är just hur mycket av den okända kulturen och europeiska civilizationen utspelades sig österut i stort sett okänd västerut, och därmed exotiserad, en exotism som djupfrystes av järnridån och dremd bevarades åtminstone från en tid från att degraderas, även om man inte skall blunda förde påfrestningar den trots allt även då utsattes för.

Böcker köper man inte för att omedelbart läsas och konsumeras, utan för att 'ha', för att berika sitt eget personliga bibliotek där de kan ligga i träda i decennier tills plötsligt tiden är mogen och man upptäcker dem. Själv har jag många sådana exempel på böcker man köpte på sig under ungdomen på 70-talet och som sedan dyker upp oförhappandes i bokhyllan. En del böcker har ännu längre historier och jag minns speciellt en som hängt med från min farfars bibliotek. Författaren lider inte brist på exempel själv och nämner upptäckten av 'The Music of the Mongols' i hyllan under en omflytt vilket så småningom skulle leda till en resa till Mongoliet och leda osökt till en djupdykning i mongolisk musik och skandinaviska antropologiska pionjärer som Haslund-Christensen med sina inspelningar. Och visst är den borne asieresenären, vår siste 'upptäcksresande' Sven Hedin med på ett hörn. Men i motsats till Hedin, vars hustru, han alltid påpekade, var den kalla asiatiska jorden, mötte Haslund-Christensen även sin död där borta, begravd i Kabul.

Från Mongoliens kalla vindpinade stäpper förflyttar vi oss till underjordiska grottor i Frankrike och den tyske ungdomsförfattaren Hans Baumann. Dennes bok 'Mammutjägarnas grottor' stötte jag på först i vuxen ålder, dock utan att läsa den, bara notera att det var en klassisk Saga upplaga, som jag säkert skulle ha uppskattat i min barndom, och gav den till mina barn. Författaren däremot mötte den som barn strax efter att den utgivits på svenska 1955. Den gjorde ett oförglömligt intryck på honom och väckte inom honom det sanna intresset för historia, som inte har så mycket med hjälteberättelser att göra som fascinationen för det förgångna. Senare, skulle han som vuxen återknyta bekantskapen och då förundras över att den ganska enkla berättelse kunde ha berört honom så djupt. Men det är i barndomen och ungdomen som man verkligen berörs, när livet ligger framför en som ett stort lockande äventyr och allt som kan ha relevans till det framstår i samma ljuva och hänförande skimmer. Men Baumann var nazist framkommer det så småningom. Hans forte var visan som så förföriskt kan locka en in i en större gemenskap. Vi kanske alla kommer ihåg slutet på filmen Cabaret från 1972. Hur denna skildring av Weimar dekadans avlöses av sjungande ungdomar. Hur uppbyggligt ter det sig hela inte

efter denna orgie i synd och förlustelser. Jag såg filmen i Boston samma vår med min tillfälliga flickvän och påpekade hur 'wholesome' tedde det sig inte, och hon gav mig en indignerad föreläsning om att nazisterna var minsann inte 'wholesome'. Ironi uppfattas inte alltid som bekant, och detta tillfälliga förhållande upplöstes så småningom till ömsesidig lättnad. Men det går faktiskt djupare än ironi och förklarar till en stor del det till synes oförklarliga. Vad som lockade folk till Nazismen var givetvis inte grymheten, illdåden och den moraliska förödelsen, utan den lockande gemenskapen, detta att gå upp i något större än en själv, och därvidlag spelar musiken en mycket viktig roll. Men musiken är amoralisk, den kan lika gärna tjäna det onda som det goda, det som förför en individ att gå i döden för lovansvärda ideal kan lika gärna förföra densamme att begå avskryvbara grymheter. Hänförelsen att uppgå i ett kollektiv var något som utmärkte 20- och 30-talets politiska rörelser tvärs över politikens vida spektrum, där inspirationen från olika hörn korsbefruktade. Att Nazisterna framställde sig själva som ett arbetarparti var givetvis ingen tillfällighet. Den tydliga socialdemokratiska 'Vi gå över daggstänkta berg' skulle lika gärna ha anammats av Hitlerjugend, precis som en hund kan naturligt överföra sin lojalitet från en husbnde till en annan med skrämmande lätthet. Man tänker osökt på föregångare som Vandervogeln' i Tyskland (väl beskrivet av Fallada i hans ungdomsmemoarer), eller scoutrörelser i allmänhet eller ekologiska eller feministiskakampsånger eller vad det nu kan röra sig om. Psykologin är densamma och går på människodjupet. Man tänker osökt på Poppers distinktion mellan det öppna och det slutna samhället. Det senare är det samhälle där kollektivet bärs upp och tillmäts ett värde högre än individens, och som bland annat innebär att individer befrias från det individuella ansvaret. Det slutna samhället är ett naturligt samhälle, kanske ett för vilka vi rentav har blivit evolverade. Det öppna, i sanning civiliserade samhället är ingenting naturligt, det liksom demokratin går emot våra naturliga böjelser och strider mot vår intuition. Men att vara människa innebär att höja sig över sin natur och själv ta ansvar för sitt öde (viket påminner om vad Kant sade om upplysningen). Detta är en tung uppgift som kanske de flesta inte är mäktiga, vad man kan hoppas på och förvänta sig är att samhället själv är öppet, d.v.s. tar sitt eget öde i sina egna händer. Detta var en utvikning tagandes ett påbörjat resonemang till sin logiska slutpunkt. Baumann kom lindrigt undan, ingen tog en patetisk vissångare på allvar, men Baumann, enligt författaren, tillhörde dock den ideologiska kärnan och hans förföriska viskonst utgjorde kärnan i ideologins härförning. Efter kriget etablerade han sig som barn- och ungdomsförfattare innan han avslöjades av Reich-Ranicki i början av 60-talet för den perverterade ideolog han faktiskt var.

Färden går vidare. Vi få följa vår författaren varthän spåren leder. Hofbiblioteket i Wien leder oss till Frankrike (och tillbaka). Barockens tidevarv, och så dyker Leibniz upp, detta ständigt verksamma universalgeni. Honom kom jag först i kontakt med genom Eric Temple Bells 'Men of Mathematics'. För mig är han fortfarande främst en matematiker, en av de verkligt stora, annars hade väl Bell aldrig uppmärksammat honom? Bell beklagar djupt att en sådan begåvning slösade bort sina möjligheter genom att träda i hannoverfurstarnas tjänst och fastna i ett träsk av banaliteter. Men Leibniz var till sin natur rastös och hade säkert spritt sina gracer ohämmat i vars tjänst han än befunnit sig hos. Och hans kringflackande liv fyllt av rastlös iver är mycket tacksamt att återkalla rikt på anekdoter. Under denna tid genomkorsades kontinenten av brev. Ja det var breven som förmedlad

kunskapen och idéerna bland de fåtaliga som tillhörde eliten, de vetenskapliga tidskrifterna var ännu i sin linda. Det hela påminner osökt om vår tids utbyte av e-post. De skulle ha känt sig hemma med detta. Författaren knyter an till några anekdoter, bland annat hur Leibniz närmar sig Karl XII i hopp om kungligt beskydd. Det hela blev dock ganska misslyckat, den svenskakungen var svårflörtad och inet speciellt meddelsam. Karl XII strålande bana rinner ut i den polska sanden och slutar i fiasko på den ukrainska stäppen. Peter den Store blir intressantare. Leibniz lär ha spelat en stor roll i att akademien i Berlin blev grundad, och kanske även en viss roll i att en akademi så småningom kom tillstånd även i St. Petersburg men då var han sedan länge död. Men en definition av en stor man innebär att han även efter sin död utverkar inflytande. Vad har lilla Sverige för del i den intellektuella omvälvning som karaktäriserade 1600-talets senare hälft. Inte mycket. Att några svenskar kom i kontakt med Leibniz får dock anses vara ganska anmärkningsvärt.

I det avslutande kapitlet binds alla trådar samman tillbaka till Esplananden. De många fotnoterna förpassad inte till sidans fot, nedanför texten, utan lyfts upp till de breda marginalerna där de ställs vertikalt jämsides med texten som sådan. Dock inte fullt lika breda, ej heller fullt lika stora i typsnitt, men ändå. En bredare marginal skulle inte ha stoppat Fermat, den mest berömde av alla marginalantecknare.

December 17-19, 2017, April 4, 2018 **Ulf Persson:** *Prof.em, Chalmers U.of Tech., Göteborg Sweden*
ulfp@chalmers.se